

Осібний погляд

Надія ГРИЦЕВИЧ,
учитель
Рівненської класичної
гімназії «Престиж»

ДИСКУРС НАСИЛЬСТВА У ТВОРІ РОМАНА АНДРІЯШИКА «ЛЮДИ ЗІ СТРАХУ»

УДК 821.161.2-3.09

У статті аналізується тема насильства, яка в Радянському Союзі була під забороною. Розкривається суть цієї проблеми у творі одного із творців мілітарної літератури Р.Андріяшика «Люди зі страху».

Ключові слова: насильство, агресія, тоталітаризм, мілітаризація.

Насильство – це примус, поневолення, придушення, що визначає такі стосунки між людьми, коли одна сторона – агресор, друга – жертва. Насильство включає також агресію, яку визначаємо як навмисне спричинення шкоди.

У колишньому Радянському Союзі тема насильства була під забороною, будь-які її прояви у творах про армію чи війну ретельно відкидалися цензурою. Про це свідчить і той факт, що героями творів про Велику Вітчизняну війну до появи оповідання М.Шолохова «Доля людини» (1956), тобто до рішень XX партійного з'їзду, не могли бути люди із «заплямованою» біографією, – колишні військовополонені, в'язні концтаборів, зрадники, поліцаї та інші.

Суть проблеми насильства у літературі змінюється не від того, який період історії зображено: воєнний, повоєнний чи сучасний. Насильство зазвичай є проекцією суспільних ідеалів і цінностей, віддзеркалює всі хвороби суспільства, всі його вади у загостреному вигляді, бо воно є квінтесенцією мілітаризованого суспільства.

Тема насильства особливо актуальна в романі відомого українського прозаїка Романа Андріяшика «Люди зі страху» (1966). Як зазначають дослідники, проза Р.Андріяшика – антимонументальна. У ній немає ні епохальних подій, ні епохальних героїв. Суб'єктивне ставлення до дійсності, характерне вже для першого твору митця, стало його творчим принципом. Прозу цього митця визначає лірико-трагічна тональність. У романному просторі прозаїка внутрішні імпульси, особливості психіки героя руйнували псевдоепічну цілісність світу. Заперечуючи традицію монументалізму, відкидаючи провінційне соціально-побутове письмо, Р.Андріяшик наситив текст інтелектуальним змістом: філософськими, поетичними ремінісценціями, цитатами тощо.

«Люди зі страху» – роман особливий не тільки для української літератури, а й для творчості самого Р.Андріяшика. Причому йдеться у цьому разі не про його повсякчас афішовану утопічність, небачену в українському письменстві, а про те, що цей твір свідчив про початок нового етапу в творчому житті автора, який поступово переоцінював суспільний досвід, підбивав підсумки революційної боротьби і революційної ідеології.

Критика вважає, що роман «Люди зі страху» був першою спробою інтелектуального письма в тогочасній прозі. Саме він претендував на жанрове визначення національно-психологічного роману. Однак роман складно назвати інтелектуальним значною мірою через «неперетравленість» матеріалу, притягнуту, але не осмислену філософічність. Цитування Декарта, Гельвеція, Софокла, Аристотеля, Бальзака та інших вилитося в інтертекстуальне багатослів'я. Проте рясне цитування часто свідчило про неспроможність письменника виробити самостійну світоглядну позицію, про те, що він остерігався виставляти перед очі цензора власну точку зору, тому змушений був прикриватися давніми мислителями, як своєрідним щитом [5]. Твір побудовано на реальних подіях 1916–1919 рр., коли розпалася Габсбурзька імперія, була проголошена і зазнала краху Західноукраїнська народна республіка (ЗУНР). Це був час надій, сумнівів і зневіри.

Прокіп Повсюди – головний герой роману – є учасником Першої світової війни. Захищаючи Австро-Угорську імперію, він пережив абсурдну для українців війну. До нього прийде розуміння, що гідність та всілякі чоловічі чесноти не можна випробувати на війні, яка вимагає від людини лише бездумного послуху і механічної участі. Гідність, мужність приходять з волею, а велич людини розкривається лише за сприятливих суспільних обставин. Саме такі думки Прокопа Повсюди розходилися з традиційною точкою зору, згідно з якою людину випробовують обставини. Занепад республіки, крах омріяних сподівань підсилюють песимістичні настрої героя щодо українства. Він стомився від політики, прагне у цьому світі зберегти свою індивідуальність, самостійне існування, бо «стужився за самим собою», втомився від споконвічної невлаштованості власної нації.

У творі Р.Андріяшик зображує дві політичні сили – прихильників національної ідеї та соціальної революції. Люди зі страху не можуть творити історію. «Жертви, посвятивши, самозречення» націоналістів, патріотів видаються Прокопові «страхотливо бридким ділом», де «лише галасу багато», де можна виправдати свою бездіяльність. Усе це можна назвати «трагедією занепаду», яку розігрують амбіційні

«плаксії», не спроможні на власну державність – так іронізує головний герой роману [5].

У романі Р.Андріяшик досить чітко висвітлив проблему насильства суспільства над людиною у різних формах (війна, національне, соціальне рабство тощо), також звернувся до проблеми страху, спричиненого цими негативними явищами. Головні герої трактують насильство як релігію: «Ми собі шукали релігію розуму і добра, а прийшли до релігії насильства» [1].

Насильство у творі постає в усіх можливих формах. По-перше, насильство людини над людиною, яке можна простежити в таких рядках твору: «Я біг грязьким полем, а поле було встелене, як тік зерном, шрапнеллю і понівеченими трупами. Стогнало, лящало, гуркотіло, а я верещав, глухий і божевільний. Роздратоване вибухами повітря перекидало мене з горба на горб, через траншеї, сіті колючого дроту, потоки крові. Усе мигтіло, палахкотіло, щезало і воскресало; я прозрівав і сплпнув, і якби не той самий Мольтке, за яким війна – «необхідний момент в існуванні людського роду», я наклав би на себе руки в одну з митей притомності, аби покинути те чистилище, не дочекавшись раю» [1]. По-друге, присутнє також насильство людини над самою собою: «Я діркував скелю і підганяв себе: “Ось там наляж. Прокопе, тоді одвалиться цілий кубик. Отам наверти дугою, тоді, знявши штих, одвоюєш в дурепи скелі зручний плацдарм. А тут вдар молотом – відпаде...” Гур-р-р! Каміноломню окутало кам'яним димом. Із двадцятого сторіччя я повернувся в кам'яну добу з киянею, залізним молотом і сталевим свердлом, з ранами на тілі, заподіяними залізними пловками прогресу, і нерішучістю в характері, яку світ вручив мені, як міну, щоб я ніколи не забувався, щоб пам'ятав: між тобою і твариною, яку ведуть на забій, усього нуль різниці» [1; 162]. Він довбає камінь, завдаючи собі фізичного болю. Підсвідомо розуміє, що жити в тій хаті не буде. Війна знищила його як повноцінного члена суспільства, знищила його душу. Через внутрішнє насильство над собою Прокіп Повсюда дозволяє собі чинити зло й іншим.

Андріяшикові герої не можуть жити без війни, вони живуть зі страхом у душі, як із власною тінню, та ще й з постійним передчуттям, що для них пекло тільки починається. Вони почуваються маленькими істотами, перед якими світ дуже завинив; їм нічого сподіватися на якусь сатисфакцію. Як і завжди, у майбутньому все обернеться проти них [9; 7]. У людей зі страху інакше не буває, тому їхній страх не безпричинний. І саме через це навіть такі сильні індивіди, як персонажі Р.Андріяшика, психічно ламаються. Руйнівної сили страху не може витримати навіть найздоровіша людина.

Прокіп Повсюда – не вояка. Він – звичайний селянин, якого примусили взяти в руки зброю і воювати. Як каже Н.Зборовська, «без всякого міфу», а батьківський образ може слугувати йому лише прикладом. Він не є епічним героєм: політично незаангажований, національно несвідомий.

Незважаючи на звернення до психопатичної психології (невротичного персонажа, персонажа-самогубця, психотика тощо) та до глибинної загальнолюдської проблеми – психології страху, психологічного роману в Р.Андріяшика не вийшло, очевидно, тому, що автор лише демократизував тоталітарний міф, а не зруйнував його. Однак прозаїку вдалося образно сказати про своє покоління – людей зі страху, які оглядаються на недоруйнований міф. Можливо, несвідомо це втілюється у наскрізному мотиві: свій дід Прокіп Повсюда прагне побудувати на австрійському бункері, але в такому домі він не може жити. Варто також зазначити, що «негероїчність» прозового мислення вражає читача роману на всіх рівнях художньої структури – і в інтимному, і в ідеологічному вимірі. Так «негероїчність» Повсюди пов'язана з його совісністю. Наприклад, запах жінки викликає в його душі страх перед гріхом. Образ Богоматері, що годує святе Дитя, свідчить про страх перед нестримним сексуальним бажанням чоловіка та ідеалізацію жінки: «У моїй душі прокидався неспокій, коли не щось гірше, брудніше, нестримніше – ота дика окопна темна сила, що жене в безвість. Я ніколи не дозволю собі навіть стояти близько біля Марини, коли в мені заворушаться ті скажені соки. Навіть не знаючи, що зі мною станеться завтра, я не наважусь торкнутись до цієї ні в чому не винної і нещасної жінки» [1; 88]. На рівні ж ідеологічного мислення головного героя постійно супроводжує глибинний скептицизм як щодо «державницької» людини («Знаєш, – зізнається він жінці, – коли людині зіпсувати шлунок, вона переставє думати про державні порядки і всеціло спрямовує свій погляд в шлунок...» [1]), так і щодо національних вояків, які, скориставшись занепадом імперії, збираються облаштувати власну державу, покладаючись лише на стихійну ненависть і бажання помсти. Скептицизм супроводжується передбаченням національної приреченості («Нашою пасивністю завжди користувалися баламути... Тільки зведеться покоління – і розпсотили. Загинемо, як тури» [1]). Загалом роман дає відчуття національного безсилля: «Яка навколо темрява. Ми поздыхаємо, як руді миші» [1]. Романіст показує внутрішню логіку тоталітаризму, що організовує життя «силами однієї добре збудованої партії». Саме її репрезентує державний герой – комуніст Микола Павлюк, на якого Прокіп Повсюда дивиться як на батька [4; 14].

Отже, в центрі твору знаходиться романний, а не епічний персонаж. У цьому виявилася суть перехідної епохи від тоталітаризму до посттоталітаризму, тобто увага до цінностей «маленької» людини і її головної проблеми – психології страху.

Чому роман називається «Люди зі страху»?

На це питання можна дати кілька варіантів відповіді. Однією з найточніших є та, що головні герої твору є «людьми зі страху», котрі намагаються у житті подолати свій страх, але це вдається лише Христині: «...вона знайшла в собі мужність побороти свій страх... Вона була готовніша до перевероту» [1].

Відображена в творчості Р.Андріяшика трагедія людини, позбавленої впевненості у власних цінностях і самоцінності, означала відновлення гуманістичного пафосу нашої літератури, яка від суспільних і соціальних проблем еволюціонувала до проблем людських, індивідуальних [2].

Підсумовуючи, можна зробити такі висновки:

«Люди зі страху» – це небуденний твір української прози 60-х рр. ХХ століття. Назва твору

Р.Андріяшика свідчить про те, що головні герої, маючи страх, не долають його в собі, а стають заручниками страху і тим самим приймають його. Примирення з насильством характерне для тоталітарної людини, у світогляді якої поєдналися страх, надія і агресія. Твір Р.Андріяшика засвідчив, що демонтаж тоталітарної системи у 60-х роках ХХ ст. був для української людини неповним.

Література

1. Андріяшик Р. Додому нема вороття; Люди зі страху: Романи. / Р.Андріяшик. – К.: Дніпро, 1983.
2. Горбатий І. Роман Андріяшик: «Відчуваючи радість й болі епохи»: [Інтерв'ю письменника про роман «Люди зі страху»] / І.Горбатий // Вільне життя. – 1985. – 19 лип.
3. Захарчук І. Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму): монографія / І.Захарчук. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2008.
4. Зборовська Н. Слово про страх, або Слова Романа Андріяшика / Н.Зборовська // Слово Просвіти. – 2003. – 11 черв.
5. Зборовська Н. Стильовий портрет шістдесятництва / Н.Зборовська // Слово і Час. – 2001. – № 12.
6. Зозуляк Є. Спадок для віку від Романа Андріяшика / Є.Зозуляк, М.Ониськів // Вільне життя. – 2000. – 11 листоп.
7. Роман Андріяшик про свій перший роман // Вільне життя. – 2005. – 22 січ.
8. Слабошпицький М. Вистояти в негоду / М.Слабошпицький // Літ. Україна. – 2003. – 15 трав.
9. Слабошпицький М. Подолання страху і пошук надії Романа Андріяшика / М.Слабошпицький // Диво-слово. – 2003. – № 10.
10. Штонь Г. Згусток волі до життя: Романові Андріяшику – 60 / Г.Штонь // Літ. Україна. – 1993. – 20 трав.

Загайло поета

19 червня 2012 року відійшов у вічність відомий український поет Леонід Талалай

Лиш до середини Дніпра

Такий Дніпро, чи може птах,
що до середини Дніпра
і то зі страхом доліта,
і не встигає роздивитися,
а що там далі, за Дніпром?

Невже нам пити тільки бром
над сторінками літописця
і цитувати «я не нездужаю»,
очима втупившись в калюжу,
якої так злякався Гоголь,
коли здивований уздрів,
як, заливаючи дорогу,
вона виходить з берегів
і накриває все потопом
і підступа до Конотопа,
вона навколо і під ним,
і не втекти від неї в Рим.
Періщить Селіфан коня,
але калюжа доганя.
Навкруг – пейзажні осоружні,

і твань-болото не пройти,
і, відбиваючись в калюжі,
гниють занедбані хрести...

Невже ні проблеску, ні зблиску?
Чому на протязі століть
мужів викупуєш в любистку,
щоб їх в калюжі утопить?

Вже віддали чужинцям дзвони,
свою історію і час...
Уже не ми перед іконами –
ікони моляться за нас...

І, як наслання, знову сниться:
летить, як вихор, тройка-птиця,
і він у тройці тій летить,
гримить дорога, міст гримить,
і тройку птицю не спинить
в її пориві надпотужнім,
що обривається... в калюжі...

Блищить у вибоях дорога,
колеса лунко торохтять.
– Це щастя в Римі умирать,
якщо без проблеску життя,
якщо одна лише дорога:
від Миргорода в небуття
і невідомо, чи до Бога.

А тройка-птиця – маячня,
і тільки сон, що не збувається? –
і Гоголь втомлений куня,
видзьобуючи носом яйця.

То стрепенувшись, запита:
– Невже і я – такий же птах,
що до середини лиш доліта
й від страху завмира над плином?

Чому, як Бульба, не загину,
радіючи, що козаки –
на тому березі ріки?..

Леонід ТАЛАЛАЙ